

1. FƏNNİN PREDMETİ, METODU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Kökü latın sözü olan “industriyadan” gələn azərbaycan dilində “sənaye” sözü ilə eyni mənə daşıyırlar. “İndustriya”nın lüğəti mənası isə “maşınlı texnikaya əsaslanan fabrik-zavod fəaliyyəti”, daha dəqiqi, “maşınlı texnikaya əsaslanan və fabrik-zavodda həyata keçirilən fəaliyyət növü” deməkdir.

Uzun tarixi dövr ərzində təkamül və çevrilişlər yolu ilə miqyasca genişlənmiş və keyfiyyətcə təkmilləşmiş olan sənaye- təbiətdən aldığı mineral və habelə kənd təsərrüfat xammalını mexaniki, termiki, kimyəvi və s. təsirlərə əsaslanan texnologiya ilə emal etməklə şəxsi istehlak və istehsal texniki təyinatlı məhsullar istehsalı üçün fəaliyyət növüdür. Məhz bu, Sahələr iqtisadiyyatı fənninin obyektidir. Bu fənnin konkret iqtisad elmi kimi - tədqiqat obyektı iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sənaye sahəsidir.

Sənaye öz daxili strukturuna və miqyasına görə maddi istehsalın ən zəngin və böyük sahələrindəndir.

Maddi istehsal sahələrinin hamısında maddi nemətlər istehsal olunsa da, hər biri ayrı-ayrılıqda başqalarından özünəməxsusluğuna görə fərqlənir; onları bir-birindən fərqləndirən iki əsas məziyyətdir:

a) sosial-iqtisadi

b) maddi-texniki

Maddi istehsal sahələrinin sosial-iqtisadi baxımdan fərqi mövcud mülkiyyət və ictimai istehsalın təşkili formalarından asılı olaraq sahədə fəaliyyət göstərən insanlar arasındakı iqtisadi və istehsal münasibətləridir.

Maddi istehsal sahələrinin maddi-texniki fərqi isə onlarda tətbiq edilən texnikadakı xüsusiyyətlər, istifadə olunan texnoloji istehsal üsulunun orijinallığı, bir sözlə, maşınlar sistemindəki müxtəlifliklə əlaqədardır.

Sənaye istehsalına xas olan xüsusiyyətlər:

A) onun elmi texniki tərəqqi əsasında öz istehsal həcmi başqa maddi istehsal sahələrinə nisbətən sürətlə artırma bilməsi

B) əmək bölgüsünün təsiri ilə onun sahə quruluşunun dəyişməsindəki dinamizm

C) başqa maddi istehsal sahələri ilə müqayisədə daha yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq imkanının genişliyidir.

Sənaye sahəsi- istehsal edilən məhsulun iqtisadi təyinatı, istehlak olunan əmək cisimlərinin və tətbiq edilən əmək vasitələrinin ümumiliyi texnoloji istehsal üsulunun mahiyyətinə görə oxşar olan müəssisələrin məcmusudur.

Müəssisə isə - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alması məqsədilə məhsul istehsal edən və satan , işlər yerinə yetirən və xidmətlər göstərən , hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Fənnin predmeti – sənayedə iqtisadi qanunların fəaliyyəti və təzahür formalarını, bazarın tələbatlarını ödəmək məqsədilə optimal xərclə yüksək təsərrüfat nəticələrini təmin edən amilləri, sahə iqtisadiyyatının tənzimlənmə qayda və vasitələrini, sahənin səmərəlilik göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün onun idarə edilməsinin metod və üsullarını öyrənməkdir.

İqtisadi proses və hadisələrin düzgün və ətraflı dərk olunması konkret iqtisad elmləri üçün yeganə elmi **metod** olan dialektik vasitəsilə mümkündür, çünki bu metod hadisə və prosesləri fasiləsiz, mütəhərrik vəziyyətdə , ətraflı sıx və qırılmaz ümumi əlaqə , qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vəziyyətində qəbul edir, təsadüfləri isə nəzərə almır.

Fənnin vəzifələri:

1.sənayenin hasilat və emaledici sahələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onlar arasında yaradılacaq optimal əlaqələri öyrənmək

2. sənaye istehsalının idarə olunması, dövlətin sənaye iqtisadiyyatına aid tənzimləmə tədbirlərini, sənaye ilə ondan asılı olan maddi istehsal sahələri arasında daha səmərəli kəmiyyət asılılığını müəyyən etmək

3. əmək bölgüsü və istehsalın ictimailəşməsilə əlaqədar olaraq istehsalın ictimai təşkili formalarını öyrənmək

2. AZƏRBAYCANDA SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafında və səmərəliliyin yüksəldilməsində onun bütün sahələri birqərarlı iş ahəngdarlığına nail olmalı, özlərinin istehsal aparatlarının potensial imkanlarından zəruri səviyyədə istifadə etməlidirlər.

Bütünlükdə xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı sənayenin iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasından bilavasitə asılıdır.

Sənaye və onun ayrı-ayrı sahələri yüksək sürətlə inkişaf etdirildikcə bu maddi istehsal sahəsinin hesabına milli gəlirin kütləsi artır və deməli, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində onun payı da çoxalır. Öldə olunan vəsaiti milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onun müvafiq hissəsinin, xalqın maddi və sosial ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəltmək mümkün olur.

Sənayenin inkişaf etdirilməsi işində 2 mühüm cəhət daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlardan biri sənayenin elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrinin digəri isə cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayan sahələrin daha sürətli inkişafına üstünlük verməkdir.

Müasir istehsal avadanlıqları və yeni keyfiyyətdə xammal və materialların yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin bütün istiqamətlərinin – mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, elektrikləşdirmə və kimyalaşdırmanın inkişafı üzrə elmi və texniki ideyalar məhz sənaye sahələrinin, daha doğrusu, ağır sənayenin məhsuludur.

Sənaye- cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi və bunun sayəsində ictimai istehsalın miqyasca genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsində, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsində həlledici rola malik maddi istehsal sahəsidir.

Sənayenin xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafındakı rolundan bəhs edilərkən, onun kompleksə daxil olan çox həyati və önəmli bir sahəni – kənd təsərrüfatını müxtəlif texnika, yanacaq, kübrə və s. ilə təmin etməsi xüsusi vurğulanmalıdır.

Xalq təsərrüfatı kompleksinə daxil olan mühüm sahələrdən biri də, tikintidir.

Sənayenin inkişafı və onun miqyasının daha da genişlənməsi sosial-siyasi baxımdan da, cəmiyyətin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi nöqteyi nəzərdən də, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sənayenin inkişafı və regionlar üzrə sənaye müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsi həmin regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin tarazlaşması ilə nəticələnir.

1940-1985-ci illərdə Azərbaycanın bütünlükdə sənayesi və onun sahələri üzrə məhsul istehsalı tempi çox mütəhərrik olmuşdur; bütün sənaye sahələrində ümumi məhsul istehsalının dinamikası – yanacaq sənayesi istisna olunmaqla – yüksələn xətt üzrə olmuşdur. Doğurdan da 1970-ci ildən başlayaraq yanacaq sənayesinin inkişafı üzrə SSRİ dövlətinin siyasəti, onun ildən-ilə artırılması deyil, Rusiyanın şərqində zəngin neft yataqlarının kəşfi və istismarı, xüsusilə Azərbaycan neftinin nisbətən baha başa gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, neft hasilatının sabit saxlanılması olmuşdur.

Təbii sərvələrin son məhsuladək resublika ərazisində emal edilməsi , başqa sözlə , dünya bazarına xammal və tamamlanmamış məhsullar çıxarılması əvəzində hazır məhsulların aparılması respublikanın milli gəlirini xeyli məbləğdə artırma bilər.

Bazar iqtisadiyatına keçid – ciddi səhvlərə yol verilmədən problemlərin həlli-uzun müddətdir ki, respublikamızın müvafiq qurumlarının diqqət mərkəzində idi, bunun üçün də 21 iyul 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin çıxardığı qərarla dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı həyata keçirildi .

Mülkiyyət münasibətlərindəki nəzərdə tutulan radikal dəyişiklikləri təmin edə biləcək özəlləşdirmə, nəticə etibarilə, yeni sosial təbəqənin, cəmiyyətin strukturunda orta mövqedə dayanacaq sahibkarlar təbəqəsinin yaranmasına səbəb olacaq, milli iqtisadiyyatın inkişafında özünəməxsus rol oynaya biləcəkdir.

3. İQTİSADIYYATIN İNKİŞAFINDA SƏNAYENİN ROLU

Xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı və səmərəli fəaliyyəti, öz-özlüyündə aydındır ki, istisnasız olaraq kompleksə daxil olan bütün sahələrin – lakin, xüsusilə, sənayenin – inkişaf səviyyəsindən və sürətindən səmərəli fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır; maddi istehsal sahələri üçün zəruri həcmdə istesal vasitələri istehsal etmək və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq, digər sahələrin əhəmiyyətini azaltmadan, sənayenin inkişaf vəziyyəti ilə daha çox əlaqədar olur. Bütünlükdə xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı sənayenin iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasından bilavasitə asılıdır.

Sənaye və onun ayrı-ayrı sahələri yüksək sürətlə inkişaf etdirildikcə bu maddi istehsal sahəsinin hesabına milli gəlirin kütləsi artır və deməli, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində onun payı da çoxalır. Əldə olunan vəsaiti milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onun müvafiq hissəsinin, xalqın maddi və sosial ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəltmək mümkün olur.

Sənayenin inkişaf etdirilməsi işində 2 mühüm cəhət diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlardan biri sənayenin elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrinin (maşınqayırma, elektroenergetika, kimya və neft-kimya), digəri isə cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayan sahələrin (yüngül, yeyinti) daha sürətlə inkişafına üstünlük verməkdir.

Müasir istesal avadanlıqları və yeni keyfiyyətdə xammal və materialların yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin bütün istiqamətlərinin – mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, elektrikləşdirmə və kimyalaşdırmanın inkişafı üzrə elmi və texniki ideyalar məhz sənaye sahələrinin köməyi ilə maddiləşdirilir.

Sənaye – cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi və bunun sayəsində ictimai istehsalın miqyasca genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsində, artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mədəni tələbatlarının təmin edilməsində həlledici rola malik maddi istehsal sahəsidir.

Sənayenin xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafındakı rolundan bəhs edilərkən, onun kompleksə daxil olan çox həyati və önəmli bir sahəni – kənd təsərrüfatını müxtəlif texnika , yanacaq , kübrə və s. ilə təmin etməsi xüsusi

vurğulanmalıdır. Çünki, bunlarsız kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi əsasında məhsul istehsalı həcmnin artırılması qeyri-mümkün olardı.

Xalq təsərrüfatı kompleksinə daxil olan mühüm sahələrdən biri də, məlum olduğu kimi, tikintidir. Sənayenin bu sahənin inkişaf etdirilməsindəki rolunu, hər şeydən əvvəl, “tikinti materialları sənayesi” adlanan xüsusi bir sənaye sahəsinin mövcudluğu ilə izah etmək lazımdır. Bundan əlavə tikintidə istifadə olunan bütün texnika, plastik kütlə, sement, rənglər, şüşə, müxtəlif ağac məmulatı və s. sənayenin müvafiq sahələrinin məhsullarıdır.

Sənayenin inkişafı və onun miqyasının daha da genişlənməsi sosial-siyasi baxımdan da, cəmiyyətin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən də, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, burada cəmiyyətin ən qabaqcıl və ən mütəşəkkil sosial qrupu olan fəhlə sinfi fəaliyyət göstərir. Sənaye inkişaf etdikcə həmin sosial qrupun cəmiyyətin sosial strukturundakı çəkisi artır və bununlada bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin sosial fəallığı yüksəlir, bu isə cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafına təkan verir.

Sənayenin inkişafı və regionlar üzrə sənaye müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsi həmin regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin tarazlaşması ilə nəticələnir.

Təbii sərvətlərin son məhsuladək respublika ərazisində emal edilməsi, başqa sözlə, dünya bazarına xammal və tamamlanmamış məhsullar çıxarılması əvəzində hazır məhsulların aparılması respublikanın milli gəlirini xeyli məbləğdə artırır. Bu isə öz növbəsində, əhəlinin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, sənaye istehsalının genişləndirilməsində, respublikanın maliyyə vəziyyətinə müsbət planda təsir etməklə, yeni yaradılmış iş yerləri hesabına əmək qabiliyyətli əhəlinin ictimai istehsalda cəlb olunmasını təmin etmiş olar. Sonuncu işsizlik probleminin həlli – bugün üçün respublikanın ən aktual sosial problemlərindən biridir, çünki hal-hazırda ölkə üzrə 700-800 minə yaxın əmək qabiliyyətli əhəli, demək olar ki, işsizdir.

Azərbaycan respublikası sənayesinin perspektiv inkişafında ixracatın artırılması və idxalatın sabitləşdirilməsi işinə cəhd göstərilməlidir. Bu, dünya

sənayesində Azərbaycan sənayesinin müəyyən mövqe tutması üçün əsas şərtlərdən biridir.

4. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSALININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ ONUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODLARI

İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yüksəldilməlidir. İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi isə iqtisadi, sosial, təşkilati-texniki və digər tədbirlərlə yanaşı “istehsaldankənar” işləmələr də tələb edir. Başqa sözlə, ictimai istehsalın səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsaslandırılmalıdır.

Səmərəlilik meyarı – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsidir, son nəticə isə məhsul istehsalına nail olmaq məqsədilə çəkilmiş xərclərin gətirdiyi səmərədir. Səmərə öz-özlüyündə ictimai istehsalın səmərəliliyi haqqında təsəvvür yarada bilmir, mütləq rəqəmdir, onu yaradan xərclərlə əlaqəsizdir.

Səmərəlilik göstəricisi- səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbəti, ictimai istehsalın səmərəliliyinin keyfiyyət səciyyəsidir.

Meyarın düzgün müəyyən edilməsi nəinki ictimai istehsalın səmərəlilik göstəricisinin dəqiq seçilməsində, həm də maddi istehsal sahələri və onların hər birinin müxtəlif səviyyələri üçün xərclərin səmərəliliyi göstəricilərinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Milli gəlir il ərzində yaradılmış dəyərlərin miqyasını daha dəqiq səciyyələndirir və buna görə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin meyarı kimi çıxış edə bilər.

Ümumi milli məhsul (ÜMM) iki metodla – çəkilən xərclərə və gəlirlərin həcminə görə hesablanır.

Ümumi milli məhsulun həcmi birinci qayda ilə hesablayarkən il ərzində ölkə üzrə istehsal edilmiş əmtəə və göstərilmiş xidmətlərlə əlaqədar olan xərclər cəmlənir.

Ümumi milli məhsulun hesablanmasında aşağıdakı qrup xərclər cəmlənir:

- 1) şəxsi istehlak xərcləri
- 2) məcmu xüsusi daxili investisiyalar
- 3) dövlətin aldığı əmtəə və xidmətlər
- 4) xalis ixracat

Ümumi milli məhsulun ikinci qayda ilə - bütün gəlirlərin həcminə görə - hesablanması düzgün olan belə bir prinsipə söykənir ki, il ərzində istehsal edilmiş əmtəələrin satışından gələn gəlirlərin məcmusu həmin əmtəələrin alınmasına çəkilən xərclərlə eyniyyət təşkil edir, ona bərabərdir.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi, sənayenin əsas fondlarının genişləndirilməsi və sadə təkrar istehsalına çəkilən xərclə bundan alınan nəticə arasındakı əlaqə və kəmiyyət asılılığını xarakterizə edən göstəricidir. Əsaslı vəsait qoyuluşunun bilvasitə nəticəsi istehsal gücünün genişləndirilməsi və qeyri-istehsal obyektlərinin işə salınması, son nəticəsi isə məhsul istehsalının və istehsal xarakterli xidmətin, ümumiyyətlə isə milli gəlirin artmasıdır.

5. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN QURULUŞU

İqtisadi nəzəriyyəyə görə, əmək bölgüsü əmək fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə əlaqədar olub, onun növlərə ayrılması, lakin birgə, mövcud qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda qalması ilə nəticələnən ictimai-iqtisadi prosesdir.

Əmək bölgüsü texniki və ictimai əmək bölgüsü kimi 2 böyük qrupa bölünür.

Texniki əmək bölgüsü müəssisə miqyasında istifadə olunan insan əməyinin, tətbiq edilən texnikanın xüsusiyyətləri əsasında, bir sıra funksiya və əməliyyatlar üzrə öz tərkib hissələrinə parçalanması, xırdalanmasıdır.

İctimai və texniki əmək bölgələrinin birlikdə baş verməsi peşələr üzrə əmək bölgüsünün əsasını təşkil etmişlər.

Əməyin ən ilkin bölgüsü ibtidai insanlar arasında baş vermiş, burada bölgünün əsasında icma üzvünün yaşı və cinsi olmuşdur. Buna təbii əmək bölgüsü deyilir. Bir ölkə miqyasında və ölkələr arasında baş verən ixtisaslaşmalar beynəlxalq əmək bölgüsü adlanır.

İqtisadi ədəbiyyatda ictimai əmək bölgüsünün 3 formasını – ümumi, xüsusi və fərdi – fərqləndirirlər.

Ümumi əmək bölgüsü tarixən sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması və uzun tarixi dövr ərzində müasir sənayenin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur.

Xüsusi əmək bölgüsü bir ictimai-iqtisadi proses kimi maddi istehsal sahəsinin, məsələn, sənayenin öz tərkib hissələrinə bölünməsinə səbəb olmuş, bütünlükdə “Sənaye ” adlanan maddi istehsal müxtəlif sənaye sahələrinə ayrılmışdır.

Sənayedə baş verən əmək bölgüsünün xüsusi forması onun sahədaxili şaxələnməsi və onlardan hər birinin ixtisaslaşması ilə nəticələnmişdir.

Əmək bölgüsünün fərdi forması isə bilavasitə müəssisə miqyasında baş verdiyindən onu istehsal fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə tərkib hissələrinə - sexlər və istehsal sahələrinə ayırmışdır.

Xüsusi əmək bölgüsü maddi istehsal sahələrinə məxsus olan yarımahələr arasında integrasiya prosesi də baş vermiş komplekslər yaranmışdır. Bu komplekslərə misal olaraq investisiya, aqrar-sənaye, maşınqayırma və s göstərmək olar.

İnvestisiya kompleksinə, əsaslı tikintini və tikinti materialları sənayesini daxil edirlər. Geniş mənada investisiya kompleksinə əsaslı tikinti və tikini materialları sənayesi ilə yanaşı qismən də olsa maşınqayırmanın bəzi sahələri və habelə sintetik qətran, plastik kütlə istehsal edən kimya sənaye sahələri də aid edilir.

Maşınqayırma kompleksinə maşınqayırmanın özündən başqa habelə konstruksiya materialları istehsal edən sahələr, təmir və alət təsərrüfatları və bir də “kiçik metallurgiya” məhsulları istehsalı daxildir.

Son vaxtlaradək inkişafı geniş vüsət alan komplekslərdən biri də aqrar sənaye kompleksidir. Bu kompleksə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı sənayenin maşın, alət, kimyəvi maddələr, gübrə, heyvandarlıq üçün dərman preparatları istehsal edən sahələr, maşınları təmir edən emalatxanalar və bir də kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sənaye müəssisələri aiddir.

Sənaye sahəsi aşağıdakı tələblərə cavab verən sənaye müəssisələrinin məcmusudur:

- a) həmcins xammal və material istehsal edən
- b) xüsusi peşə-ixtisas tərkibinə malik mühəndis-texniki və fəhlə kadrıları olan
- c) oxşar maşınlar sistemi və texnoloji istehsal üsulu tətbiq edən
- ç) istehsalın ictimai təşkilinin özünəməxsus formaları olan
- d) məhsulları eyni iqtisadi təyinat alan
- e) iş şəraitinin ümumi cəhətlərinə görə fərqlənməyən müəssisələr

Təsnifləşdirmənin prinsipləri, əlamət və nişanələri əsasən aşağıdakılardır:

1. məhsulun aldığı iqtisadi təyinatına görə
2. əmək predmetinə təsiretmə xüsusiyyətinə görə
3. idarəçilik və təbəçilik əlamətinə görə
4. iqtisadi özünəməxsusluq əlamətinə görə

Sənaye sahələrinin təsnifləşdirilməsinin ən mühüm prinsiplərindən biri sahə məhsulunun aldığı iqtisadi təyinatdır. Bu prinsipə görə sənaye sahələri iki qrupa : istehsal vasitələri istehsal edən və istehlak şeyləri istehsal edən-təsnifləşdirilir.

Əmək predmetini təsiretmə xarakterinə görə sənaye sahələri iki qrupa bölünür: hasiləddici və emaləddici

İdarəçilik və təbəçilik əlaməti sahənin – mülkiyyətin formasından asılı olaraq- mənsubiyyətini, ünvanlılığını müəyyən edir, hər hansı bir sahənin, sənayenin idarə olunma sistemindəki yerini aydınlaşdırmaqla sənayenin idarəedilməsinin təşkilati quruluşunu səciyyələndirir.

İqtisai özünəməxsusluq əlamətinə görə sahəyə xas olan əsas və dövriyyə fondlarının quruluşlarındakı ümumilik və fərqlər, sahənin istehsal etdiyi məhsulun material, enerji, əmək və elm tutumluluğunun dərəcəsi, istehsalın ictimai təşkili forması və səviyyəsi nəzərə alınır.

6. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQISI

Texnika cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin ünsürü kimi maddi nemətlərin istehsalı üçün əmək prosesində istifadə olunan istehsal avadanlıqlarının məcmusudur. Başqa sözlə, insanın istehsal fəaliyyətinin əsasını təşkil edən texnika əmək alətləri, əmək cisimləri və texnoloji prosesin uzlaşdırılmasını, nisbətən xarakterizə etməklə həm də konkret istehsal sahəsinin miqyasını və imkanını müəyyən edir.

Elmi-texniki tərəqqi əmək vasitələrinin, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, əmək cisimlərinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, yeni, iqtisadi cəhətdən daha sərfəli xammal, material, enerji növlərinin yaradılması və istehsalata tətbiqi, əməyin texniki silahlılığının yüksəldilməsi və istehsalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi üzrə fasiləsiz və həm də qanunauyğun bir prosesdir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi vaxtaşırı baş verən elmi-texniki inqilablar şəraitində həyata keçirilməkdədir. Başqa sözlə, müasir elmi-texniki tərəqqiyə xas olan cəhət onun elm və texnikanın həm təkamül və həm də inqilabi inkişafını özündə birləşdirməsindədir.

Elmi-texniki inqilabın istər mahiyyətinin və istərsə də onun sosial-iqtisadi nəticələrinin izahında ədəbiyyatda bir-birindən az-çox dərəcədə fərqlənən və lazımi dərəcədə elmi cəhətdən əsaslandırılan nöqtəyi nəzərlər mövcuddur.

Birinci nöqtəyi nəzərin tərəfdarlarının fikirlərindəki çalar müxtəlifliyindən sərf-nəzər etsək, görərik ki, elmi-texniki inqilab tarixdə bir neçə dəfə olmuş və ona görə də fəvqəladə bir hadisə kimi qiymətləndirilməməlidir.

İkinci nöqtəyi nəzərin tərəfdarlarına görə, elmi-texniki inqilab tamamilə yeni keyfiyyətli bir hadisə olduğu üçün elm və texnikanın təkamülü tarixində ona analoq axtarmaq düzgün deyildir.

Üçüncü nöqteyi nəzərin tərəfdarlarına görə, müasir elmi-texniki inqilab elm və texnikanın mürəkkəb inkişafının qanunauyğun varisi olmaqla yanaşı, keyfiyyətə yeni bir hadisədir.

Elm və texnikanın inkişafındakı mərhələlər :

Birinci mərhələ yeni dövrün başlanğıcına qədər olan müddəti əhatə edir ki, bu zaman elm və texnika müstəqil mahiyyətlər kimi mövcud olmuşlar.

İkinci mərhələ yeni dövrün əvvəllərindən maşınlı sənaye istehsalına qədər olan müddəti əhatə edir.

Üçüncü mərhələ maşınlı sənaye istehsalından başlamış XX əsrin ortalarına – avtomatlaşdırma dövrünün başlanğıcına qədər olan müddəti əhatə edir.

Elmi texniki inqilab elm və texnikada baş verən kəmiyyət dəyişmələrinin toplanaraq müəyyən mərhələdə – “böhran nöqtəsində” - yeni keyfiyyət halına keçməsi , yeni prinsip, onların inkişafında yeni metodların tətbiq edilməsi deməkdir.

Müasir elmi texniki inqilab öz başlanğıcına əsrimizin ortalarında baş vermiş dörd mühüm kəşfdən (ilk avtomatın, ilk universal elektron hesablayıcı maşının, ilk atom elektrik stansiyasının yaradılması və dünyada yerin süni peykinin buraxılması) almışdır.

Maddi istehsal sahələrinin, o cümlədən sənayenin istehsal aparatının təkmilləşməsi texniki tərəqqinin 3 əsas istiqammətinə söykənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sənaye istehsalının elektrikləşdirilməsi
2. İstehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması
3. Sənaye istehsalının kimyalaşdırılması

7. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN TƏŞKİLİNİN ƏSASLARI

İctimai istehsalın məqsədi və bu məqsədə çatmaq vasitələrinin səfərbər olunma səviyyəsi onun nəticələri ilə qiymətləndirilməlidir. İnsanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal fəaliyyətinin nəticə və səmərəliliyinin artırılması üçün həmin proses idarə olunmalıdır.

İdarəetmə, istehsal qarşısında qoyulmuş tapşırıqların səmərəli yerinə yetirilməsi üçün əmək kollektivinə, onların fəaliyyətinin təşkili və uzlaşdırılması işinə məqsədyönlü təsiretmə tədbirləridir. İstehsalın idarə olunması predmeti və ya obyekt müəssisə kollektivinin ən az xərclə yüksək təsərrüfat xərclərinə nail olması naminə onlara təsiretmə prosesidir.

İdarəetmə ilə məşğul olacaq işçilər nəinki istehsalın texnologiyası və iqtisadiyyatını, habelə bazarın öyrənilməsi, müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin tədqiqinin həyata keçirdiklərindən onlar geniş profilli mütəxəssislər kimi hazırlanmalıdırlar.

Səriştəlilik, təcrübə, hadisələri qabaqlamaq, yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək hər bir rəhbər işçi qarşısında qoyulan zəruri tələblərdir. Hər bir rəhbərin idarəetmə vaxtı gəldiyi qərar və verəcəyi sərəncam elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır.

İdarəetmənin elmi əsaslar üzrə aparılması hər hansı prosesin səmərəli inkişafını təmin etmək üçün şüurlu və məqsədyönlü təsir etməkdir.

Rəhbərin nüfuzu yalnız öz ixtisasını əla bilməsi ilə bitmir; onun müvəffəqiyyəti təbəçiliyində olanlara qarşı obyektiv və ədalətli mövqe tutmağından, onları müəyyən olunmuş məqsədə çatmağa səfərbər etmək bacarığından asılıdır.

Daxili mütəşəkkillik, işgüzarlıq, məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi inadkarlıq, dəqiqlik və operativlik, yüksək mədəniyyət, yol verdiyi səhvlərinin tənqidinə diqqət yetirmək, təbəçiliyində olanlara qarşı qayğıkeşlik, təvazökarlıq kimi keyfiyyətləri olan rəhbər, kollektiv arasında yüksək nüfuza sahib ola bilər.

Menecment – firma, müəssisə və ya şirkətin mənfəətinin artırılması və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə tətbiq edilən istehsalın idarə olunması prinsipləri, metodları, vasitələri və formalarının məcmusudur.

Menecmentin iqtisadi mexanizmi vəhdətdə olan 3 fəaliyyət növündən :

- a) firmadaxili idarəetmə
- b) istehsalın idarə olunması
- c) işçi heyətinin idarə olunması

Firmadaxili menecmentin prinsipləri idarəetmədə mərkəzləşdirmə, qeyri-mərkəzləşdirmə, uzlaşdırma, istiqamətləndirmə, demokratikləşdirmə və s.-dir.

Firmadaxili menecmentin funksiyaları isə marketinq, planlaşdırma, təşkilətmə, sərəncamvermə, tədqiqətmə, qiymətləndirmə, nəzarət, motivasiya və s.-dir.

İdarəetmənin aşağıdakı metodları vardır:

- a) inzibati metod
- b) iqtisadi metod
- c) sosial-psixoloji metod

8. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSAL PROQRAMI

Sənayenin elmi əsaslarla idarə olunmasının ən mühüm cəhətlərindən biri də onun planlaşdırılmasıdır; planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyasıdır; planlaşdırma idarəetmə vasitəsidir.

Plan – məqsədi, məzmunu, həcmi, metodları, ardıcılığı, icra olunma vaxtı göstərilməklə müəyyən dövr üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan iş və tapşırıqların məcmusunu özündə əks etdirən sənəddir.

Planlaşdırmadan bəhs olunarkən, hər şeydən əvvəl bir məsələyə mütləq aydınlıq gətirilməlidir- plan, proqram və proqnozun vəhdəti və fərqləri əks olunmalıdır.

Proqram – dövlət tərəfindən müəyyən dövr ərzində icrası nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirləri üzrə məqsəd və vəzifələrin məcmusudur.

Plan – proqramda öz əksini tapan tədbirlərin rəvan, bir qaydada realizə olunması məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konkret və kompleks tədbirlər sistemidir.

Proqnozlaşdırma –prespektiv dövr üçün iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin əsas problemlərinin həlli yollarına, üstünlük veriləcək sahələrin inkişaf istiqamətlərinə, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin

yerinə yetirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsəvvür, mülahizə və tövsiyyələrin məcmusudur.

Proqnozlar əsasında orta bir müddəti əhatə edən – beş illik proqramlar tələb olunur.

Biznes – məqsədi mənfəət əldə etmək olan iqtisadi fəaliyyət növüdürsə , deməli biznes plan həmin məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sistemidir.

Biznes planlar tərtib olunarkən aşağıdakı şərtlərə əməl edilir:

1) biznes plan çox yığcam, sadə, tez dərk oluna bilən tərzdə-peşəkarlıqla tərtib olunmalıdır.

2) biznes planın investorlar üçün cazibədar və anlaşıqlı olması məqsədlə o, bölmələr üzrə işlənib hazırlanmalıdır;

3) biznes plan özünün obyektiv qiymətini almalı və bunun üçün o, sahibkarlıqla məşğul olacaq kollektivin hər biri tərəfindən öyrənilməlidir;

4) biznes plan potensial investora ilkin variantda təqdim edilməli və digər planın onda maraq doğurduğuna inam yaranırsa,- yalnız bu halda- planın məxfi saxlanılan cəhətləri də aşkarlanır və onun müfəssəl variantı sərmayəçiyə təqdim olunur.

Sənayenin istehsal proqramı – məhsul istehsalı və satışı planı – xalq təsərrüfatının və əhəlinin sənaye məhsullarına olan tələbatı, istehsal avadanlıqlarından və istehsal güclərindən istifadə normaları, xammal, material, yanacaq və s. material resurslarından məsrəf normalarının köməyi ilə əsaslandırılır.

Sənayenin istehsal proqramının əsaslandırılması sənayenin iş qüvvəsi və material resursları ilə təminatı səviyyəsindən bilavasitə asılı olur.

İstehsal proqramının resurs təminatını müəyyən etmək və əsaslandırmaq üçün 2 qrup göstəricilərdən-kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunur.

Kəmiyyət göstəriciləri mütləq ölçülərlə ifadə olunur , belə göstəricilərə ümumi, əmtəəlik, relizə olunmuş məhsul başqa həcm göstəriciləri, habelə işçilərin sayı, əmək haqqı fondu, mənfəətin kütləsi və s. bu kimi digər göstəricilər aiddir.

Keyfiyyət göstəriciləri nisbidir- müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinin bir-birilə müqayisələri yolu ilə hesablanır. Belə göstəricilərdən əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialtutumu, rentabellik səviyyəsi və s. göstərmək olar.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən , istehsal proqramını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablanma metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir.

9. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İQTİSADIYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində də dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyası heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi , dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və ya onun bu məsələdən təcrid olunması- hər iki hal ayrılıqda məqbul sayıla bilməz, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dövlətin funksiyası həm geniş və həm də məhdud ola bilər.

Təsərrüfat maraqlarının daşıyıcıları iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyekti kimi gəlirləri, əmlakları, sahə və region məxsusluğu ilə fərqlənən müxtəlif sosial qruplardır: buraya muzzdlu fəhlə və müəssisələrin sahibləri, kiçik və iri sahibkarlar, dövlət məmurları, səhmdarlar və s. bu kimi sosial qruplar aiddirlər.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm subyektlərindən biri də təsərrüfat maraqlarının ifadəçiləridirlər; buraya həmkarlar ittifaqları, sahibkarlar ittifaqı, banklar və s. daxildirlər. Bunlardan ən güclüləri həmkarlar ittifaqları və sahibkarlar ittifaqıdır.

Sənaye üzrə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin 3-cü subyekti, təsərrüfat maraqlarının icraçılarıdır: buraya hakimiyyət orqanları – prezident və onun aparatı, milli məclis və nazirlər kabineti aiddir.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi yalnız dövlət sektoruna deyil, bütün sənayeyə aiddir. Lakin dövlətin iqtisadiyyata iqtisadi üsullarla müdaxiləsi hər iki sektor üçün eyni çəkiddə olmur. Dövlət özünün sektoruna-yalnız zəruri hallarda –müdaxiləsinin hər növündən “iradəsi” həddində istifadə edə bilirsə, xüsusi sektor

üçün onun imkanları məhduddur, qanun buna yol vermir və belə olması da məqsədə uyğundur.

Dövlət öz sektoruna aid iqtisadiyyatdan daha çox xüsusi sektora (sahibkarlara) güzəştlər etməklə bu sahənin inkişafında maraqlı olur. Sahibkarlığı müdafiə məqsədilə dövlət vergidə güzəştlərə gedir və ya tamamilə vergi təbiq etmir, aşağı faizli kredit ayırır və hətta həmin faizin ödənilməsinə köməklik göstərir, hüquqi baxımdan onu dəstəkləyir və s.

Bazar iqtisadiyyatına keçməkdə olan ölkələr üçün ən önəmli və ən təhlükəli problem inflyasiyanın səviyyəsidir, başqa sözlə, pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması, onun qiymətdən düşməsidir. Inflyasiyanın səviyyəsini zəruri həddə sabitləşdirmək, büdcə kəsirini minimuma endirmək dövlətin, hər şeydən əvvəl, fiskal siyasəti ilə əlaqədardır.

Büdcəni formalaşdıran və dolayısı yolla dövlət tərəfindən inflyasiya prosesinin tənzimlənməsində xüsusi rolu olan vergi siyasətidir. Vergi yalnız büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə deyil, həm də iqtisadiyyatın güclü maliyyə təminatçısı, daha doğrusu, dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatının idarə olunmasında səmərəli bir vasitə kimi çox əhəmiyyətlidir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi vasitələrindən biri də gömrük siyasətidir.

Gömrük siyasəti gömrük vergiləri və rüsumları vasitəsilə həyata keçirilir.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də amortizasiya siyasətidir. Amortizasiya istehlak olunmuş əsas fondların bərpası üçün onun dəyərindən – ömür müddətindən asılı olaraq – tədricən maya dəyərinə keçirdiyi hissədir. Amortizasiya ayırmaları başqa heç bir ehtiyac üçün deyil, yalnız əsas kapitalın bərpasına, investisiya təyinatlı əmtəələrin alınmasına xərclənə bilər.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də həmin maddi istehsal sahəsinin obyektləri üzrə investisiya fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət növü üzrə dövlət tənzimlənməsindən məqsəd iqtisadi, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi məsələlərinə dövlətin müdaxiləsinə, həmin proseslərin idarə edilməsinə təminat yaratmaqdır.

10. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İSTEHSALIN TƏMƏRKÜZLƏŞMƏSİ VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN ÖLÇÜSÜ

İctimai istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin çoxsaylı amilləri içərisində onun təşkili və idarə olunmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış forma və metodlarının özünəməxsus yeri və rolu vardır.

İctimai istehsalın təşkili formaları – öz təzahürünü təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə və kombinələşmə proseslərində tapan - əməyin bölgüsü və ictimailəşməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

İstehsalın ictimailəşməsi və əməyin bölgüsü öz əksini müəssisələrin iriləşməsində - istehsalın təmərküzləşməsində ; əmək bölgüsünün inkişafında – ixtisaslaşma və kooperativləşmədə; texnoloji cəhətdən müxtəlif istehsalların bir müəssisədə uzlaşdırılmasında – kombinələşmədə tapır.

İstehsalın təmərküzləşməsi- istehsaalın daha iri müəssisələrdə toplanması prosesidir.

Təmərküzləşmə prosesinin mahiyyəti sənaye sahələrində və ya bütünlükdə sənaye sahəsində məhsul istehsalı üzrə iri müəssisələrin xüsusi çəkilərinin mütəmadi artması ilə səciyyələnir.

Sahənin ümumi istehsalında iri müəssisələrin payının artmasına nisbi təmərküzləşmə deyilir.

Təmərküzləşmə mütləq mənada da arta bilər. Belə halda sahəyə daxil olan müəssisələrin ölçüləri artır.

Təmərküzləşmənin 3 forması var: aqreqat, istehsal-texniki və texnoloji – bunlar da intensiv və ekstensiv yolla inkişaf etmiş və formalaşmışdı.

Aqreqat təmərküzləşməsi elmi-texniki tərəqqinin mövcud inkişaf səviyyəsindən, aqreqat və avadanlıqların texnoloji strukturunda daha güclülərin artması və onların daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olmaları ilə xarakterizə edilir.

Təmərküzləşdirmənin istehsal-texniki forması qurulmuş avadanlıqların sayca çoxaldılması yolu ilə baş verir. Bu o deməkdir ki, təmərküzləşdirmənin bu forması yalnız ekstensiv yolla həyata keçirilir.

Texnoloji təmərküzləşdirmə aqreqat və istehsal-texniki təmərküzləşdirmə formalarını özündə birləşdirir.

Təmərküzləşmənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluq sərhəddini müəyyən etmək üçün müəssisənin elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılmış optimal ölçüsü tam dəqiqliyi ilə aşkarlanmalıdır.

Ümumi nəzəri baxımdan, müəssisənin optimal ölçüsü az xərclə daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olunan həddidir. Müəssisənin ölçüsünə istehsal daxili amil kimi texnikanın inkişaf səviyyəsi, tətbiq olunan texnoloji istehsal üsulu, istehsalın təşkili vəziyyəti, fəhlələrin mədəni-texniki səviyyəsi təsir göstərir.

Müəssisənin istər maksimum yol verilə bilən və istərsə də optimal ölçüsünə, başqa sözlə, təmərküzləşmə səviyyəsinə bir sıra xarici amillər də təsir göstərir. Bunlardan xammal və nəqliyyat amillərini, demoqrafik vəziyyəti, iqtisadi coğrafi amillər, regionun mənimsənilmə vəziyyəti, ekoloji vəziyyət, vaxt amili və s. təsir göstərir.

Müəssisələrin optimal ölçüsü də istehsalın təmərküzləşməsi həddi qədər dəqiq hesablamalara əsasən müəyyən olunmalıdır.